

Kiss Szemán Róbert

Szláv Mennyország és Pokol (Ján Kollár és a szláv nemzeti emblematizmus alakváltozatai a magyarországi klasszicizmus és romantika kontextusában)

Válasz az opponensi véleményekre

Tisztelt Bizottság!

Tisztelt Opponensek!

Mindenekelőtt engedjék meg, hogy köszönetet mondjak opponenseimnek hozzáértő, magas szakmai színvonalú bírálatukért, kritikai megjegyzéseikért és hasznos észrevételeikért, amelyekre támaszkodhatom majd mind a disszertáció monografikus átdolgozásakor, mind pedig további kutatásaim során. Disszertációm jelentős mérföldköve egy két évtizede folyó kutatásnak, amelyben fontos eredményeket igyekeztem összegezni egy olyan témában, amely érdeklődésre tarthat számot mind a magyar, mind pedig a szlovák és a cseh nemzeti kultúrákban, valamint tágabb közép-európai és európai kontextusban is. E tágabb viszonyrendszerbe való illeszkedés nem a disszertáció érdeme, hanem egyrészt az európai hírű alkotóé, akinek életműve e dolgozat tárgya, valamint a nemzetté válás témájáé, amellyel kapcsolatban egyetlen modern európai nemzet sem maradhat érzéketlen.

E disszertáció és a nyilvános védés egyrészt azt van hivatva megmutatni, hogy milyen eredményekre és következtetésekre jutottam e területen, másrészt – főként bírálóimnak köszönhetően – mit szükséges korigálnom, milyen irányban érdemes tovább haladnom a megkezdett kutatásban. Ismételten köszönöm tehát opponenseimnek azt a fáradságot, amelyet munkám elolvasására fordítottak, és megfogalmazták velem kapcsolatos észrevételeiket.

Nagy örömmre szolgál, hogy mindhárom opponensem nagyra értékelte azon törekvéseimet, amelyek jegyében e dolgozat megszületett. Először is disszertációm filológiai megalapozottságát, valamint hogy mind a magyar, mind pedig a cseh és a szlovák kultúratudomány vonatkozásában hiánypótlónak tartják munkámat. Mészáros Andor szerint „Kollár életművének első modern monografikus összefoglalásának is tekinthető a jelen értekezés.” (1. o.) Ez természetesen nem annyira érdem, mint inkább arra a tényre való rávilágítás, hogy a szóban forgó nemzeti irodalomtudományok mindmáig adóssai maradtak egy Kollárral kapcsolatos összefoglaló monográfiának. Hasonlóképpen bátorítónak tartom azon visszajelzéseiket, hogy megfelelőnek ítélték a szóban forgó szövegekkel kapcsolatos magyarázataimat, valamint azokat az interpretációs technikákat, amelyekkel megkíséreltem értelmezni őket. Nemkülönben helyénvalónak tartották a szövegekből levont következtetéseim jórészét, és gondolatébresztőnek nevezték számos megállapításomat. Ugyanakkor némely területen megfogalmazták a témával kapcsolatos eltérő véleményüket is, amelyekre a következőkben törekszem válaszolni.

Mészáros Andor jogosan teszi szóvá bírálatában, hogy érdemes lett volna az egyes helynevek szlovák változatait is feltüntetni, a személynevek esetében pedig következetesebben használni a magyar és szlovák névváltozatokat. Ugyancsak javítani igyekszem az olyan jellegű tévedéseket, mint pl. hogy Pest-Budát az ország fővárosának nevezem a dolgozatban. Amint

opponensem rámutat, Pest-Buda fokozatosan vált a magyar királyság kereskedelmi, kulturális, oktatási és végül politikai-adminisztrációs központjává.

Gyáni Gábor bírálatában joggal kifogásolja, hogy dolgozatomban 19. századi kontextusban használom a „hungarizmus” kifejezést (1.o.). A dolgozat ezen részének írásakor természetesen jómagam is gondolkodóba estem a terminus alkalmazhatóságát illetően, hiszen valóban zavaró lehet az összecsúszás az ismert 20. századi szélsőséges politikai mozgalommal. Mentségemre szolgálhat talán e vonatkozásban, hogy a hungarizmus azon értelmezési tartományban, amelyben használom, a lengyel nemzeti mozgalom fontos eszmerendszerével, a szarmatizmussal vagy a Kollár támogatásával új formát öltő csehszlovakizmussal, valamint a déli szláv mozgalmakat nyelvileg és politikailag egységesítő eszmerendszerrel, az illírizmussal mutat fogalmi rokonságot.

Ide kapcsolódik opponensemnek Kollár nemzetfelfogásával kapcsolatos észrevétele, miszerint a dolgozathól nem derül ki egyértelműen, hogy milyen intenciók mentén, milyen elemekből alakult ki a kollári csehszlovakizmus, „szláv kölcsönösség” vagy más néven a pánszlávizmus eszmei rendszere (4. o.). Ezzel kapcsolatban a disszertáció lezárása óta megjelent magyar és cseh nyelvű tanulmányaimra utalhatok (Eszmei koncepciók alakváltozatai Ján Kollár gondolkodásában: Hungarizmus – pánszlávizmus – csehszlovakizmus. In: Császári Éva, Mária Imrichová (szerk.) *Király Péter 100: tanulmánykötet Király Péter tiszteletére 2*, Budapest, ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék 2019, 209-218.; Změna paradigmat národních koepcí v díle Jána Kollára: hungarismus, slovanská vzájemnost, čechoslovakismus a ilyrismus. *Bohemica Olomucensia* 11/2019, 1, 134-153). Ezekben némiképpen behatóbban foglalkoztam a témával, és bár továbbra sem rendelkezem a tökéletes megoldóképpel, röviden szólva arra a megállapításra jutottam, hogy a pángermán mozgalom szakirodalom által már föltárt hatásán kívül a latinitáson alapuló hungarus-patriotizmus egyetemességét helyettesítendő alkotta meg Kollár a „szláv kölcsönösség” eszmerendszerét, amelybe valamennyi szláv nyelvet és kultúrát elhelyezhette – persze a status quo tiszteletben tartása miatt kínosan ügyelt arra, hogy a „szláv kölcsönösséget” megtartsa a kulturális imagináció tartományában. A problémára adott szlovák megoldások széles palettájára itt most csak annyiban utalok, hogy a felvilágosodás korában a katolikus szlovákok az ún. „jezsuita szlovák” nyelv alapjain már megteremtették a nyugat-szlovák nyelvjárási alapokon álló saját irodalmi nyelvüket, valamint e vonatkozásban megemlítjük egy másik pesti értelmiségi, Ján Herkel művét, aki egyfajta redukciós-konstrukciós eljárással (vö. a disszertáció 92-93. o.) megalkotta össz-szláv nyelvтанát (Joanne Herkel Pannonio: *Elementa universalis linguae slavicae e vivis dialectis eruta, et sanis logicae principiis suffulta*, [Az általános szláv nyelv alapjai az élő nyelvekből levezetve és egészséges logikai elvekkkel alátámasztva] Budae, Typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1826). Azaz a kollári koncepció csupán egyike a szlovák értelmiségiek válaszának a szóban forgó kérdésre.

Bírálóim szavá tették, hogy érdemes lett volna nagyobb figyelmet szentelnem Kollár viszonyának a korszak magyar politikai életéhez. Valamennyi helyett álljanak itt Halász Iván ezzel kapcsolatos mondatai: [a disszertáció] „Kissé hiányosabban mutatta viszont be Kollár korabeli politikai kötődéseit, nézeteit, orientációs pontjait. Itt nem arról van, hogy mindenképpen meg kellene haladni Kollár részben apolitikus és Habsburg-lojalista dimenzióját, minőségét, illetve az erről alkotott későbbi képet. A dolgozat komplexitásán viszont mindenképpen tovább lendített volna a magyar nemzeti mozgalom belső dilemmáihoz való kollári viszonyulásának a bemutatása.” (4. o.)

Kollár politikai nézeteinek és viszonyulásának adekvát tárgyalása a magyarországi és főleg a magyar politikai élethez többrendbeli nehézségbe ütközik. A nehézség egyrészt abból fakad, hogy a magyar politikai elit meglehetősen ritkán adta jelét annak, hogy fontosnak gondolja a Habsburg-birodalomban a nálánál is marginálisabb helyzetben lévő magyarországi szláv nemzeti témákat és szereplőket. A szlovák/szláv nemzeti elit a felemás gyarmati viszonyrendszernek betudhatóan persze viszonyult és igazodott a magyar politikai élethez és kultúrához, mindazonáltal ez a 19. század folyamán egyre inkább az „ellenkultúrához” való viszony jegyeit öltötte magára, amelynek recepció s ajátossága a szembenállás és a tagadás volt. A cseh és a szlovák irodalomtudomány ennek jegyében került vagy kifejezetten tagadta a magyar nyelvi, politikai és kulturális traszfer tényét. Ezért is tartottam szükségesnek egy olyan adatbázis létrehozását, amelyben a kollári életműben több, mint tízezer magyar és magyarországi vonatkozást sikerült föltárnunk. (Vö. *A hungarikumok Ján Kollár életművében* c. adatbázisunkkal: kollar.elte.hu).

A téma kidolgozásának további akadályát Kollár levelezésének hiányos kiadása jelenti: megjelent ugyan leveleinek első kötete (Jozef Ambruš [szerk.] *Listy Jána Kollára I. 1816-1839*. Matica slovenská, 1991), ám a hasonlóképpen kulcsfontosságú 40/50-es években írott levelei mindmáig nem láttak napvilágot. (Évtizedekig a Szlovák Nemzeti Könyvtárban volt a gyűjtemény, amit Augustín Maťovčík szlovák irodalomtörténész átadott a Szlovák Tudományos Akadémia Szlovák Irodalmi Intézetének, ahol sajnos azóta is elfekszik.) Pedig ez annál fontosabb volna, mivel a kollári hagyaték jelentős része elkallódott az 1848/49-es forradalom és szabadságharc utáni költözködésben és Kollár bécsi elhalálózása után. Hasonlóan mostoha sors jutott osztályrészül elküldött levelei jelentős részének is: egyik legfontosabb barátja, P. J. Šafárik például a Bach-korszakban félelmében megsemmisítette őket.

Természetesen nem szeretném a felelősséget elhárítani magamtól: amennyire módomban állt, igyekeztem e szóban forgó magyar kötődéseket is feltérképezni, igaz, főleg tanulmányok formájában, amelyeket már vagy még nem foglaltam bele ebbe a dolgozatba, hiszen a disszertációhoz az anyaggyűjtést közel tíz éve lezártam. E tanulmányokban foglalkoztam pl. Kollárnak a Horváth Jánossal való kapcsolatával, föltártam a nyomokat, amelyek a *Tudományos Gyűjtemény*hez vezettek (A magyar és szláv nemzeti tulajdonságok a „vallás trónja” előtt Horváth János és Ján Kollár írásaiban. *Irodalomtörténeti Közlemények* 113/2009, 1, 20-32.). Persze a sok mozaikdarab viszonylag egységes képpé formálható lett volna, ha a korábbi ismereteket hozzárendeltem volna pl. a disszertációban is részletesen tárgyalt magyar alakokhoz vagy a Bernolák-szonetthez, amelynek képi világa minden bizonnyal a *Mondolat* Kazinczyt gúnyoló grafikáján alapulhatott. Mindez megerősíti azt a Fried István által már számos helyen tárgyalt tény, hogy Kollár figyelemmel kísérte a magyar politikai és kulturális életben zajló folyamatokat. A disszertáció megírása óta intenzíven foglalkoztam Kollár *Felső-Itáliai útirajzával* is, amelyben az utazó további magyar közéleti és egyházi szereplők alakját örökítette meg (Nemzeti és kulturális terek szerveződése Ján Kollár Útirajzának magyar- és horvátországi szakaszán. *Irodalomtörténeti Közlemények* 127/2023, 2, 137-155).

Fentebb már érintettem a magyar kultúrához mint ellenkultúrához való viszonyt. Ennek egyik folyománya, hogy Kollár gyakorta tudatosan igyekezett eltüntetni a nyomokat, amelyek őt személyesen is a magyar szellemi élethez, annak képviselőihez kötötték. Nehezen ellenőrizhető tény például, amelyet a disszertációban is tárgyalok (98. o.), hogy kik keresték meg a költőt azzal a tervvel, hogy fordítsa csehre Vörösmarty *Szózatát*. Kollár egyik levelének információja szerint jó fizetségért ezt megtette volna, ám az ügylet mégsem jött létre. A szóban forgó

viszonyrendszer tehát rendkívül összetett, amihez a dolgozatban használt elméleti-módszertani eszközök mellett a Gyáni Gábor által javasolt, identitás-konstrukciókkal foglalkozó elméleti háttér is nagy segítséget nyújthat.

E témához kapcsolódik Kollárnak a más szláv népekhez és kultúrákhoz való viszonya is. Ezzel kapcsolatban Halász Iván joggal kérte számon az orosz kapcsolatok interpretációjának hiányát (7. o.). A téma természetesen megkerülhetetlen, és a dolgozat lezárása óta szenteltem már neki komoly figyelmet pl. *Az oroszok a szláv Mennyorszában: A szláv nemzeti emblematizmus sajátosságai Kollár Szlávia leányában némely orosz példák alapján* c. tanulmányomban (In: Gyöngyösi Mária (szerk.) *Nonum annum*. Budapest, ELTE BTK Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 2020. 220-241). A korban egyedüli szláv nemzetállamhoz, azaz az oroszhoz való viszony ugyanis fontos referenciális pontja volt a 19. századi szláv értelmiségiek többségének. Köztudomású például, hogy Ljudevit Gaj horvát, vagy Petar Petrović Njegoš montenegrói költők nemzeti céljaik elérése érdekében nyíltan elfogadtak komoly orosz anyagi támogaásokat. A magyarországi szlavisztika és közvélemény hasonló gyanúperrel élt Kollár esetében is, ugyanakkor e tény ezidáig nehezen volt dokumentálható, mert Kollár status quo-hoz és a Habsburg-házhoz való lojalitása mindenek fölött állónak látszott. Csupán nemrégiben bukkantam rá az észtországi Schardius-hagyatékban Kollár 1850. okt. 16-án, Bécsben kelt levelére, amelynek címzettje a berlini Mendelssohn bankház bankárja, amelyben az iránt érdeklődött, hogy a Jelena Pavlovna orosz nagyhercegnő (1807-1873) által küldött 1000 tallér adomány megérkezett-e a *Szláv Ó-Itália* című művének kiadására.

Mindezen tények valóban abba az irányba mutatnak, hogy a témát először föl kell tární, majd az új adatok fényében feltétlenül újra kellene tárgyalni. Ráadásul amennyire az ezidáig általam összegyűjtött vonatkozó szakirodalomból látszik, valamennyi szláv kultúrának megvan a saját Kollár-képe, amelyet számtalan nyelvi, kulturális és politikai tényező formált, és amelyek mindegyike megérdemelne egy-egy monográfiát.

Opponenseim hangsúlyozzák, hogy a kollári életmű kapcsán fontos volna a magyarországi evangélikus egyházon belüli nemzeti küzdelem hangsúlyosabb bemutatása is, többek között a szlovák evangélikusok viszonyulása a protestáns unióhoz, annak kezdeményezőjéhez, Zay Károlyhoz. Ami miatt ettől eltekintettem – a dolgozat terjedelmi korlátain kívül – az az volt, hogy nálam jóval avatottabb történészek kutatják e témát. Kertész Botond tágabb evangélikus egyházi kontextusban foglalkozik a korszakkal, Matus László pedig főként levéltári kutatások segítségével próbálja meg tisztázni a szóban forgó gyülekezet-történeti kérdéseket. E történészek munkáira természetesen építék a disszertáciomban, és élénken figyelemmel kísérem új eredményeiket. Ugyanakkor számomra Kollár irodalmi, filológiai szövegei és az azokban megnevezhető, azokból föltárható fenoménok voltak a fontosak. Ahogyan egyik bírálom is kiválasztott egy erre vonatkozó részletet a munkámból: „a dolgozatban arra teszek kísérletet, hogy a filológiai teljesség és pontosság igényével egy viszonylag teljes szeletét interpretáljam a kollári életműnek, amely ugyan továbbra is metszet-jellegű marad, ám a teljes életművön alapulva mégiscsak modellértékűnek tekinthető.” (Halász, 7. o.)

Gyáni Gábor egy másik, elméleti vetületét is megnyitotta a szóban forgó kérdésnek, amikor bírálatában hangsúlyozta, hogy nyilvánvaló a vallásos attitűd és a nemzeti identitás-konstrukció kapcsolata (6. o.). Javaslatát, miszerint az etnoszimbolizmus iskolájának nagynevű kortárs teoretikusai jó elméleti alapot kínálhatnak a szóban forgó téma kontextualizálásra, rendkívül nagyra értékelem, hiszen a nemzeti fenomént tárgyaló szerzők, többek között John Hutchinson

vagy Anthony D. Smith elméleti megközelítései hozzánk időben közelebb álló példákön demonstrálják és értelmezik a jelenséget.

A kollári életmű kapcsán folytatott kutatásaim hiányosságaként tematizálódik még (Halász, 6. o.) Kollár viszonyulása a felföldi többnyelvű nemességhez, amely a reformkorban határozottan elindult a magyarosodás útján. A jelenség nyilván érzékenyen érintette a Mosócról származó pesti lelkészt is – amennyire azonban szövegszinten kimutatható, Kollár stratégiája e kérdésben inkább a hungarus-tudathoz való visszanyúlás maradt, lásd pl. Fejes János (1764-1826) kishonti nemes tárgyalt példáját a 440. szonettben (270. o.). A felföldi nemesség magyarosodásának témájával egyébként behatóbban Demmel József és Ábrahám Barna történészek, egykori tanítványaim foglalkoztak az elmúlt évtizedben, akiknek munkáit szintén fokozott figyelemmel kísérem.

Mindebből látható, hogy a kollári életmű milyen sokrétűen épült a magyarországi reformkor politikai, kulturális és vallási életre. Hálás vagyok opponenseimnek az általuk felvetett témákért. Ezek sorát jómagam további témákkal tudnám kiegészíteni: fontos volna például megírni egy tudománytörténeti fejezetet, amelyben kijelölhetném Kollár helyét az újkori európai tudományosság és ezen belül a szlavisztika történetében. Ennek jegyében érdemes volna hangsúlyosan tárgyalni Kollárnak nemcsak a filológiai és nyelvészeti munkásságát, hanem régiségtani és régészeti tevékenységét is, hiszen példamutató módon rögzítette pl. a zalavári romterület 19. századi állapotát, és *Útirajzába* foglalta a magyarországi műemlékvédelem egyik első dokumentumát.

Gyáni Gábor valamennyi identitás-konstrukcióval kapcsolatos megállapításával (2-3. o.) a legteljesebb mértékben egyet tudok érteni. Annál is fontosabb a vizsgálat eredményeinek beillesztése egy jól alkalmazható elméleti keretbe, mert a nyelvi, kulturális, vallási és politikai elemeket egyaránt hordozó kollári nemzeti identitás a maga több évtizedes fejlődési szakaszaival olyannyira összetett, hogy két évszázada hiába próbálja megtalálni hozzá a kulcsot a szakirodalom. Csupán közbevetőleg jegyzem meg, hogy a magyar, szlovák és cseh tudományosságot ebben a keresésben korlátozta saját determináltsága, amely mögött nacionalizmusok, ideológiák, tudomány módszertani rögzülések éppúgy megtalálhatóak voltak, mint személyes prekonceptiók, nyelvi hiányosságok vagy pusztán tudományos felkészületlenség. Mivel a kortárs tudós éppúgy ki van téve e körülményeknek és meghatározottságoknak, mint elődei voltak, nehezen vállalkoznék olyan válasz megalkotására, amelyre a teljeskörű érvényesség pecsétje rányomható volna. Mindazonáltal a probléma saját magam számára is leginkább kézenfekvő tudományos megközelítésére a klasszikus filológiai módszer kínálkozott (hiszen ezzel is adós volt a tudomány), amelyet a „szoros olvasás” módszerével egészítettem ki, és ily módon igyekeztem a vizsgált szövegkorpuszt és a hozzá kapcsolódó történeti-filológiai háttérrel érvényes módon interpretálni. Amennyiben az így kapott eredményeket szeretnék további vizsgálat alá is vonni, például nyelvi, kulturális, vallási, politikai, alkotáslélektani és pszichológiai szempontok alapján, a rendszer a kuhni „bonyolult dinamika” törvényei szerint viselkedve inkább megsejthetővé, semmint leírhatóvá válna. E sejtésre alapozva talán a „palimpszesztus-nemzettudat” fogalom bevezetése kínálkozna leginkább célravezetőnek, amely az egymásra írt szövegrétegek képével szimbolizálná a probléma összetettségét. (Az egyik leginkább kidolgozott területtel, a nyelviséggel illusztrálva a probléma bonyolultságát: Kollár közép-szlovák anyanyelvjárására kisgyermek korában ráíródott a konfesszionális meghatározottságú biblikus cseh, amely idővel a modern cseh elemeivel egészült ki. A három nyelvi rétegből amalgamizált kollári cseh-

szlovák irodalmi nyelv cseh és szlovák elemeinek súlyát azonban az életmű egyes korszakaiban az határozta meg, hogy mikor kellett szembe szállnia a túlzottnak tartott szlovakizálással. Kollár további kulturális anyanyelvének a latin és a német tekinthető: az előbbi a magyarországi iskoláztatási rendszerhez, az utóbbi emellett még az evangélikus vallási hagyományhoz is kapcsolódik. A német ugyanakkor, akárcsak a magyar, az életmű előrehaladtával az ellenkultúrák/ellennyelvek státuszát is betöltötték. Ez az a „szűk” nyelvi spektrum, amelynek elemeivel, kapcsolatával a tudósnak meg kell birkóznia.)

Az általam használt „nemzeti emblematizmus” terminus technicus inkorporálása Gyáni Gábor szerint a John Hutchinson nevéhez fűződő a „nem államközpontú nacionalizmus” vagy „kulturális nacionalizmus” (5. o.) doktrínájába jogosnak és természetesnek látszik. Annál is inkább, mivel nyilván hasonló elgondolás mentén értelmezhető Miroslav Hroch A-B-C-elmélete is, amely kézenfekvő volt számomra, nem is szólva Vladimír Macuráról, aki a tartui szemiotikai iskola elméleti alapjain tárgyalta a cseh nemzetépítés kulturális és nyelvi jelrendszerét. Ugyanakkor azonban, mivel a disszertáció középpontjában elsősorban a kollári szövegek vizsgálata állt, némiképpen elhamarkodottnak éreztem volna bármely szóban forgó társadalom- vagy eszmetörténeti fogalomrendszer egyidejű alkalmazását. Opponensemnek mindazonáltal hálával tartozom, hogy fölhívta figyelmemet e tágabb, eszmetörténeti kontextusra, amelyben a kollári életmű is természetes és termékeny módon beilleszthető.

Befejezésként engedjék meg, hogy ismét kifejezzem köszönetemet opponenseimnek áldozatos és kitartó munkájukért. Kritikus meglátásaik segítségével korrigálni tudom a disszertációm hibáit, javaslataik alapján ki tudom egészíteni a dolgozatomat további fontos témákkal és fejezetekkel, meglátásaik alapján pedig új irányokat szabhatok a jövőbeni kutatásaimnak annak reményében, hogy öregbíthetem velük a magyarországi szlavisztika és kultúratudomány nemzetközi hírnevét.

Budapest, 2024. 07. 16.

Kiss Szemán Róbert